

ЖАНР СТРУКТУРАСИ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН

Айимхон Эшниязова

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD),
Ўзбекистон журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети доцент в.б.*

Аннотация: Мақолада замонавий қисса структурасида шахс концепцияси талқини, шахслик мақоми ҳамда юки сюжет, композиция ва қаҳрамон учлиги асосида ёритилади. Э.Азамининг “Шоирнинг тўйи” қиссасида инсоний қадр-қиммат топилган давр манзарасини рамз ва киноявий модусда “учлик асосида” тасвирланиши тадқиқ қилинади

Калит сўзлар: композиция, сюжет, қисса, киноя, жанр, хронотоп.

Аннотация: В структуре современной повести интерпретация концепции личности, статус и задача личности освещаются на основе треугольника сюжета композиции и героя. В повести Э.Азама «Шоирнинг тўйи» исследуется описание сцены периода обретения человеческого достоинства в символическом и ироническом модусе на “тройственной” основе.

Ключевые слова: композиция, сюжет, повесть, ирония, жанр, хронотоп.

Abstract: In the article, the interpretation of the concept of personality in the structure of a modern short story, the status and burden of a personality is highlighted based on the triad of plot, composition and hero. In E.Azami's short story “The wedding of the poet”, the description of the landscape of the period when human dignity was found in the symbolic and ironic mode “on the basis of the trinity” is studied.

Key words: composition, plot, novel, irony, genre, chronotope.

Композиция бадий асарнинг барча компонентларини уюштириб, унинг шаклий ва мазмуний бутунлигини таъминлайди. Аристотель композицияни куйидагича изоҳлайди: “... воқеаларнинг қисмлари шундай жойлаштирилиши лозимки, бирон қисм алмаштирилганда ё олиб ташланганда яхлит нарса ўзгариб кетсин, ё ҳаракатга келсин, чунки мавжуд эмаслиги сезилаётган нарса бутуннинг узвий қисми бўла олмайди”¹. Рус ёзувчиси Л.Н.Толстой: “Асосий нарса қисмларни фокусга муносиб равишда жойлаштира олишдадир ва улар тўғри жойлаштирилган экан, барча кераксиз, ортикча нарсалар ўз-ўзидан тушиб қолади ва катта мувафакцияга эришилади”. М.Қўшжонов “Ижод сабоқлари” китобида: “Композиция аниқ бир ғоявий мақсадга нисбатан асардаги қисмлар, образлар ва воситаларнинг ўрин олиши, уларнинг тасвир меъёри ва

¹ Аристотель. Поэтика. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 21.

мувофиқлигидир”² деган таърифни келтиради. М.Қўшжонов композицияни ташкиллаштирувчи асосий куч ёзувчининг бадиий мақсади эканлигига алоҳида урғу беради. Лев Толстой “Анна Каренина” асарининг қурилишини иморатга ўхшатади: “...архитектураси билан фахрланаман – куббасининг қирралари шундай яхшилаб кўтарилганки, туташ жойи – “қулф”ининг қаёқдалигини сезиб олиш ҳам қийин”³. Дарҳақиқат, яхши асар композициясини мукамал қурилган иморатга ўхшатиш мумкин. Ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш, яъни диспозицияни композицияга айлантириш ёзувчидан катта маҳорат ва меҳнат талаб қилади. Композицион шаклни яратиш лаёқати ёзувчининг туғма қобилиятдан, ижодий истеъдодидан ҳамда унинг қайдаражада амалий тажриба тўплаганидан далолат беради. Ҳар бир жанр композиция жиҳатидан ажралиб туради. Бу ҳақда Ю.Суровцев ёзувчиларнинг жанр талабига риоя қилишини бош мезон деб билади: “Жанр талаблари ёзувчи ёки рассом томонидан ҳаминша ҳам мантиқан тўғри идрок қилинмайди. Аммо жанр талаблари иш жараёнида ўзларини намоён қилиб турадилар; агар санъаткор улар билан ҳисоблашмаса, уларга ижодий ёндошмаса, эстетик бир бутун асар ўрнига “жамланмаган”, эклектик бир нарсани яратиб қўйиши мумкин”⁴.

Бадиий асар сюжетини ҳам композиция таркибига киритиш лозим. Сюжет – бадиий мақсадга йўналтирилган воқеалар кетма-кетлиги ва шу воқеалар иштирокчиларнинг ўй-хаёллари, ҳис-кечинмалар ҳаракати ва ривожини. Ёзувчининг бадиий тафаккури муайян сюжетда моддийлашади. Сюжет қаҳрамон ва воқеалар ўртасидаги муносабатни ифодалашига кўра икки турга бўлинади. Биринчи хил сюжетда қаҳрамонлар воқеалар ривожига фаол ҳаракат қилади. Бадиият оламидаги янгилинишлар даставвал сюжетда ўзини намоён қилади. Янгилинишлар самараси сифатида иккинчи хил сюжет яратилди, унда қаҳрамонлар ҳаракати, асосан, ўй-хаёлларида акс этади, руҳиятдаги кечинмалар тасвирланади. Бундан ташқари, сюжетнинг хроникали ва концентрик турлари бор. Хроникали сюжетда асарнинг “бадиий вақт”и исталганча кенгайтирилиши мумкин: унда “параллел вақт”да кечаётган воқеаларни тасвирлаш, ретроспекция – замонда ортга қайтиш усулидан фойдаланиш имкониятлари кенг.

² Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Т.: Фан, 1973, – Б. 180-181.

³ Суровцев Ю. Повестнинг композицияси ҳақида // Шарқ юлдузи. 1971. № 5. – Б. 25.

⁴ Кўрсатилган манба. – Б. 20.

Адабиётшунос олим Д.Курунов ретроспекция ҳақида шундай дейди: “Гарчи сюжетнинг алоҳида тури сифатида тасниф этилмаса-да, айрим адабиётларда у сюжет композицияси нуқтаи назаридан *ретроспектив сюжет* деб фарқланади. ...бундай сюжет қахрамоннинг ўтмишда юз берган воқеаларни, баъзан ҳатто бутун умрини таҳлилий назардан ўтказиши асосига қурилади”⁵. Концентрик сюжетда эса битта асосий воқеа конфликт асосида шиддат билан ривожланиб, ечимга томонга интилиши кузатилади. Қисса жанрида асар ғояси, қахрамон характерини ёритишда сюжет ва композициянинг асосий модели ҳамда вазифаси бор. Э.Аъзам қиссаларида жанрнинг бу унсурларини маҳорат билан жойлаштиради, моҳиятни акс эттиришга хизмат қилдиради.

Эркин Аъзам қиссаларида идеалда ва кўнгилда адашган одамлар қиёфаси ёритилган. Ёзувчи жамиятдаги ва инсонлар табиатидаги иллатларни киновий кулгу асосида гавдалантиради. Ножўя ҳаёт йўсини, тириклик ва тирикчилик тарзи устидан кулади, унинг аянчли нуқталарини кўрсатади. “Адиб ўз ижодида инсон кўнгилни бутун самимияти, беғуборлиги билан нозик ва теран тасвирлаш асносида аччиқ киновий сўзлар воситасида ҳаёт фалсафасидан баҳс юритади. Аслида, киновий ифода адибнинг индивидуал услубига айланган”⁶. Киновий тасвир услуби ҳақида М.Шералиева “Ҳозирги ўзбек насрида киноя” диссертациясида изоҳ келтиради: “Киноя шахс учун кадрли бўлган, муқаддас нарсаларга қаратиларкан, уларни мавҳум ҳолда эмас, балки муайян воқелик билан алоқада кўриб чиқиш имконини беради. Бунинг натижасида мазкур қадриятларнинг қай даражада мўрт ва омонат эканини англаш мумкин бўлади. Шу маънода киноя ҳимоя механизми вазифасини ҳам ўтайди – компенсация воситасига айланади”⁷. Киноянинг муҳим жиҳати сўз ёки гапнинг ҳамма вақт икки маъноси бўлишида, ҳақиқий маънода айтилган гапнинг тескари маъноси орқали тушунилишида намоён бўлади. Аристотель кулгининг икки хилини ажратади: ҳазил ва киноя. Унинг фикрича, “киноя – эркин кулги. Киноя киноячининг ўзи учун кулги туғдиради, ҳазил эса бошқалар учун”.

Э. Аъзамовнинг “Жавоб”, “Тули гули”, “Шоирнинг тўйи”, “Чапаклар ва чалпаклар мамлакатидан” қиссалари жамият муаммоларига киновий

⁵ Курунов Д. Назарий қайдлар. – Т.: Akadernashr, 2018. – Б. 12.

⁶ Ашурова Н. Э.Аъзам услубининг айрим хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2012. – №5. – Б. 65.

⁷ Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. – Т.: Akadernashr, 2016. – Б. 23.

муносабати, ўз кўнглидан алданган инсоннинг изтироблари, ўтган ва ўтаётган ҳаётига кўнгил армонлари орқали нигоҳ ташлаётган қаҳрамонлар янгилиги билан ажралиб туради. Ёзувчи “Шоирнинг тўйи” қиссасида қатағонга учраган ва кейин оқланган Оташқалб шоир тақдири орқали давр сиёсатини киновий услубда бадиий ёритади. “Қиссани ўқиш жараёнида китобхонда қиёфасидан ажралган, отини йўқотган, бир-бирининг юзига қараб ёлғон гапирадиган, таланти фарзандларини қобилиятсизларга бемалол қурбон қилиб, уларга бўйсуниб яшайверадиган халқ бўлолмаган оломондан ёзғириш ҳисси пайдо бўлади”⁸. Қиссадаги ёзувчи маҳоратининг муҳим жиҳати қаҳрамонларга ном берилмаслигида кузатилади: Оқсоқол шоир, Маъшуқахоним Алвастихоним, Ажойиб домла, Фан арбоби, Жиянбека, Темирйўлчи, Жасур шоир каби. Ёзувчи бутун бошли миллат, унинг зиёлилари орасидан ҳеч кимга от қўймайди. Чунки от “мен”ни ўзликни талаб қилади. “Шахслиги йўқолган одам қулга, халқ оломонга айланган жойда от эмас, сифат муҳим бўлиб қолади. Шахслигидан айрилган от – одам ўз ҳосиласи сифатга айланади”⁹. Бу қаҳрамонларнинг тақдир йўллари тасодифий ёки манфаатлар йўлида қатағон қилинган шоир билан боғланади. Оташқалб шоир – ҳақиқат йўлида номи қора қилиниб Сибирга сургун қилинган, ногиронга айлантирилган, ўлди деб ҳайкал ўрнатилган, энди эса оқланиб тўйи ўтказилаётган шоир. Ёзувчининг ижодий манерасида жамиятдаги иллатлар, адолатсизликлар ва бугунги кун муаммоларини, инсонлар табиатидаги қусурли томонларга муносабатни аччиқ киноя, пичинг, қочиримларга ўраб ифодалаш асосий хусусиятдир. Оташқалб шоирнинг таваллуд тўйи ҳарбий асирлар томонидан қурилган машҳур кошонада ўтпти. Ёзувчи дастлаб бинога изоҳ беради. Қурилиши мустаҳкам, чунки иморатнинг тамал тошига улуғ доҳийнинг ўзи қўл қўйган ва кимларни жалб қилишни жуда яхши билган. Маҳбусларнинг жалб қилиниши ҳам бежизга эмас, чунки улар айбдорми ёки айбсизми, маҳкумлик азобини унутиш учун ҳам жон бериб меҳнат қилади. Санъат маскани маҳбуслар қўли билан бунёд этилади. Бу кошонада нишонланаётгани ёзувчининг қатағонлик даври сиёсатига киновий изоҳи. Муҳташам кошонани ёлғон, алдов ва адолатсизликлар асосига улуғ доҳий

⁸ Йўлдошев Қ. Самимий ҳарорат тасвири // Эркин Аъзам бадиий олами. Илмий мақолалар ва суҳбатлар тўплами. – Т.: Turon zamin ziyo, 2014. – Б. 34.

⁹ Мирзаева С., Дониёрова Ш. Истиқлол даври адабиёти. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 90.

шарофати ила бунёд этилган давр қиёфаси дейишимиз мумкин. “Оташқалб шоир – динамик характер. Қисса бошланишидаги воқеалардаёқ унинг афтода аҳволда ўз юртига келишининг ўзи фавқулудда мустаҳкам характеридан нишонадир”¹⁰. Қиссада шоирни икки хил қиёфада, икки хил номлаш асносида ШАХС сифатида шаклланишини кузатамиз. Ўз юрти учун жонини беришга тайёр истеъдод, ўз юртига мусофир. Э.Аъзам Оташқалб сиймосини яратишда прототип қилиб қатағонга учраган шоирларимизни танлаган ва юртнинг асл фарзандларини қурбон қилган тузумни фош қилган.

Оташқалб фожиасига сабабчиларни фош қилиш Жасур шоир зиммасига юклатилгани бежиз эмас. Ўз навбатида, Оташқалб издошлари борлиги, ҳақиқий истеъдод ва пок виждон эгаларини маҳв этиб бўлмаслигига ишора. Жасур шоир: “...сиз билан биз Оташқалбга ўхшаган зотларнинг қора қисматга дучор бўлганида кўпинча замонни қоралаймиз. Тўғри, замон нобоп келган, носоз келган. Аммо, замон мавҳум тушунча, унинг “паррагу винтчалари” ўзимиз эдик-ку! Ахир, тўрт-беш шеърий тўплам муаллифи бўлган ёшгина шоирни Сталин ёки Ежов қаёқдан билади, тўғрими? Демак, Оташқалбни таниган-билганлар шу кўйга солган. Улардан баъзилари ҳозир барҳаёт, мана шу ерда савлат тўкиб ўтиришибди”¹¹. Қиссада инсоннинг тубан қиёфасига изоҳни қуйидаги жумлаларни икки қайта такрорлашда кўрамыз: “Тирикларга барибир осон экан, тириклар бешафқат экан, ўликларга қийин, ўликлар чорасиз, улар ўзини химоя қилолмайди”¹². Оташқалб содир бўлаётган жараёнларнинг фаол иштирокчиси эмас, балки оддий мухлис кузатувчи сифатида қатнашади. Бутун бошли миллат маънавиятини кўтарувчи ижод аҳли тилидан “эъжод” сўзи ишлатилади. Бадиий мазмунни бойитиш учун “Ўлдирганлар – тўйингда баковул”, “Чиллада бўрининг қорни тўки бўлмайди” каби халқона иборалар келтирилади.

“Шоирнинг тўйи” қиссасининг композицион қурилиши уч хронотоп (уч макон ва замон)га бўлинади. Биринчи хронотоп: Асардаги эпик қолип ретроспектив сюжет асосида тасвирланади. Қисса воқеалари қаҳрамон ҳаётининг сўнгги дақиқалари, юбилей ўтаётган қошонага келиши билан бошланади. Оташқалб шоир таваллудининг саксон йиллик тўйи нишонланиши

¹⁰ Ражабова Ф. Аччиқ қисматли шахс фожиаси // Шарқ юлдузи. – Т.: 2016. – №2. – Б. 130-133.

¹¹ Аъзам Э. Пақананинг ошиқ кўнгли. Шоирнинг тўйи. – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 93.

¹² Кўрсатилган манба. – Б. 68.

асосий қисса воқеаларини уюштирувчи марказдир. Шоирнинг тўйи маҳбуслар қўли билан барпо қилинган қошонада ўтказилапти. Бунда қошона макон хронотопи, Сибирга сургун қилинган шоирнинг номи оқланиб тўйи ўтказилаётгани замон хронотопи вазифасини бажаради. Иккинчи хронотоп: Оташқалб шоирнинг қатағонга учраб, Сибирга сургун қилиниш сабаби ва айбдорларини фош қилиш. Шоирнинг қатағон қилинишида ҳиссаси борлар тафтиш қилинади. Жасур шоир тафтишчи, терговчи вазифасини бажаради. Бунда замон хронотопи шоир сургун қилинган ва рамзий қабр қилинган Узоқ Сибир берилади. Учинчи хронотоп: Оташқалб шоирни бадном қилганлар ва унинг номини оқламоқчи бўлганлар, вазиятдан фойдаланиб шуҳрат топмоқчи бўлганларнинг томошадан кейинги бир кайфият берилади. Қисса хотимасида Оташқалб шоирнинг ўз ғанимидан қасос олиши ва шоирнинг сирли ўлими ҳикоя қилинади. Қисса сюжет анъанавий баён шаклида эмас, балки композицион қолиплаш (ҳикоя ичида ҳикоя) усулига асосланади. Бадиий қолиплаш икки йўналишда ҳаракатланади, яъни биринчи йўналиш қиссанавис (муаллиф) нутқи умумий фонда воқеалар тафсилоти ва тизгинини бошқариб турса, иккинчи йўналиш Оташқалб шоир ҳақидаги бутун тафсилотларнинг персонажлар нутқи орқали берилишида кузатамиз. Персонажлар нутқи ҳам икки тоифага ажралади. Жумладан, Оташқалбни йўқ қилиб, энди номи оқланганда ўз айбини ҳаспўшлаётган нафс бандалари ва шоир фожиасидаги ҳақиқатни очишга ҳаракат қилаётган персонажлар. Қисса воқеалари иккита маконда юз беради. Биринчи макон шоирнинг юрти Ўзбекистон ва шоир қатағон қилиниб сургун қилинган узоқ Сибир танланади. Қиссада воқеалар тафсилотлари, асосий сюжет қаҳрамонлар исми, нутқи ва олдиларига қўйган мақсадлари асосида ёритилади.

Қиссада миллатнинг ҳақиқий фидоий, жонкуяр қаҳрамонларини тузум йўқ қилишга ҳаракат қилгани, уларни ҳам маънан, ҳам жисман қийноқларга дучор қилгани, нодир истеъдодлар, миллатнинг асл фарзандларини синдиришга ҳаракат қилинган тарихий ҳақиқат тасвирланади. Қисса тарихга назар ташлаш орқали бугунги кунимизга шукроналик туйғусини уйғотади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аъзам Э. Пакананинг ошиқ кўнгли. Шоирнинг тўйи. – Т.: Маънавият, 2001.
2. Аристотель. Поэтика. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980.

3. Ашурова Н. Э. Аъзам услубининг айрим хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2012. – №5.
4. Йўлдошев Қ. Самимий ҳарорат тасвири // Эркин Аъзам бадиий олами. Илмий мақолалар ва суҳбатлар тўплами. – Т.: Turon zamin ziyo, 2014.
5. Мирзаева С., Дониёрова Ш. Истиқлол даври адабиёти. – Т.: Академнашр, 2011.
6. Ражабова Ф. Аччиқ қисматли шахс фожиаси // Шарқ юлдузи. – Т.: 2016. – №2.
7. Суровцев Ю. Повестнинг композицияси ҳақида // Шарқ юлдузи. 1971. № 5.
8. Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. – Т.: Akademnashr, 2016.
9. Куронов Д. Назарий қайдлар. – Т.: Akademnashr, 2018.
10. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Т.: Фан, 1973.

